

Isayeva Nigar Fəxrəddin qızı ⁵⁷
AŞIQ ŞENLİYİN “LƏTİF ŞAH” DASTANI

Ağbaba-Çıldır aşığılarının dastan repertuarının, xüsusilə özlərinin yaratdıqları dastanların yayılma arealının, ideya-məzmun özəlliklərinin, etik-estetik xüsusiyyətlərinin, dil-üslub məziyyətlərin, sənətkar təxəyyülü və əski türk eposçuluq ənənələrinin, poetik strukturun və sair məsələlərin araşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu problemləri nəzərə alaraq Çıldır Aşiq Şenliyin dastan yaradıcılığı üzərində birinci olaraq dayanmağı məqsədəuyğun sayırıq. Bayram Durbilməzin qənaətinə görə, Aşiq Şenliyin repertuarında özünün də yaratdığı dastanlar daxil olmaqla qırıxdan çox dastan olmuşdur. “Koroğlu” və onun qolları, “Ercişli Əmrah”, “Aşiq Qərib”, “Yaralı Mahmud”, “Tahir və Zöhrə”, “Summani ilə Gülpəri” və sair dastanlar deyilənlərə nümunə ola bilər. Aşiq Şenliyin düzüb-qoşduğu “Lətif şah” (1873), “Sevdagar şah ilə Gülənaz Sultan” (1881), “Salman bəy ilə Durnatəl xanım” (1893) dastanları “özəlliklə Doğu Anadoluda aşığılar tərəfindən geniş bir çevrədə yayılmaqla və xalq tərəfindən sevilərək dinlənməkdədir. Eyni zamanda dastanların Azərbaycan aşiq ədəbiyyatında da önəmli bir yeri vardır”. Aşiq Şenliyin “Lətif şah” dastanı yalnız Türkiyədə deyil, Türkiyədən uzaqlarda da geniş yayılmışdır. A.Kafkasyalı dastanın Cənubi Azərbaycanın Urmiya, Sulduz // Qarapapaq aşığılarının repertuarında möhkəm yer tutduğunu göstərir.

Görkəmli tədqiqatçının sözlərinə görə, “Lətif şah” dastanının mövzunu ustad sənətkar gerçək bir hadisədən götürmüşdür. Həmin hadisə aşağıdakı kimidir: “Qarlı qış günlərinin birində Aşiq Şenlik Suxarada məclis keçirmiş. İtlərin səsinə çıxan ev sahibi 10-12 yaşlı yarıçılpaq bir uşaqla yaşlı bir qocanı içəri gətirir. Hər ikisi soyuqdan az qala donacaqmış. Onlara çay-çörək verib rahatladıqdan sonra kim olduqlarını soruşmuşlar. Söhbət əsnasında məlum olur ki, bunlar Ağbabadan gəlirlər. Uşağın atası şikəst olduğu üçün o, əmisi ilə birlikdə sədəqə toplamaq məqsədi ilə yola çıxmışlar. Uşağın adı Lətif, əmisinin adı isə Mövlud imiş. Uşaq əmisinə “Lələ” deyər müraciət etmiş. Onların acınacaqlı vəziyyəti hamıya bərk təsir edir və məclisdəkilər Aşiq Şenlikdən bu barədə bir söz qoşmasını xahiş edirlər. Ustad sənətkar da bu hadisədən bərk mütəəssir olur və bədahətən burada bir söz qoşur. Beləliklə, həmin hadisə və söylənilən türkü “Lətif şah” dastanının yaranmasına səbəb olmuşdur”. E.Aslanın qənaətinə görə, Aşiq Şenlik Lətif Yəmən padşahının oğlu Lətif şah, onun əmisi Mövludu isə Yəmən padşahının baş vəziri Qoca Lələ kimi təsvir etmişdir. “Şenlik burada hər nədənsə qəhrəmanların adlarını dəyişdirmək gərəyini lazım bilməmiş. Sadəcə olaraq, Lətifə bir sevgili taparaq ona Gövhər adını vermişdir”. Göründüyü kimi, Aşiq Şenlik sonralar bu əhvalatı genişləndirərək dastanın məzmununu, hadisə və obrazlara uyğun şeir parçaları ilə zənginləşdirmiş, klassik bir eşq dastanı yaratmağa müvəffəq olmuşdur. “Lətif şah” dastanı mükəmməl süjeti, mifoloji hadisə və əhvalatların, obrazların zənginliyi ilə seçilir. Dastanda padşahın övladının olmaması, nəzirniyazdan sonra onun oğlunun dünyaya gəlməsi, dərvişin ona alma verməsi, əsərin qəhrəmanının buta alması və s. ənənəvi süjetlərlə gerçək hadisələrin, sakral dünya ilə real dünyanın bir-birinə inteqrasiyası əsərin süjetinin çoxşaxəlilliyini, surətlərin tamlığını, kompozisiyanın mürəkkəbliyini təmin edir. Məlumdur ki, dastanda Lətif şahın bütün elmləri öyrənib başa vurmasından sonra onun karvan soymasından, Hindistan padşahının qızı Telli Mehribanın ona buta verilməsindən və bu yolda Lətif şahın başına gələn müxtəlif əhvalatlardan bəhs olunur. Qeyd edək ki, Lətif şah həm aşiq, həm də qəhrəmanlıq statusu daşıyır. Buta veriləndə qəhrəmanlıq funksiyasını, buta verildikdən sonra isə həm aşıqlıq, həm də qəhrəmanlıq funksiyasını yerinə yetirən Lətif şahın adı da qədim türk eposçuluq ənənələri və mifik düşüncə ilə bağlıdır. Bir sıra Azərbaycan nağıl və dastanlarının başlanğıc hissəsində əsasən, belə stabil epizodlar mühüm yer tutur: dərvişin verdiyi almadan, qoxuladığı güldən və s. sonra övlad həsrəti çəkən adamın qarşısında iki şərt qoyulur: doğulan uşaqlardan biri müəyyən yaş həddi çatdıqda dərvişə verilməlidir, ya da uşağa mütləq dərvişin özü ad qoymalıdır. “Lətif şah” dastanında Lətif şaha ad qoyma mərasimi qeyd etdiyimiz ikinci motivlə bağlıdır. Yalnız bu əsərdə deyil, bir sıra nağıl və dastanlarımızda uşağa dərvişlərin ad qoyması, şübhəsiz ki, xalqımızın dini-mifoloji qoruluşlarını özündə əks etdirir. Lətif şahın adının magik səciyyəsi, mifoloji semantikasını kimi, ona buta verilməsi prosesi də qeyri-adi keyfiyyətlərlə, əski inanclarla bağlıdır. Qeyd etmək yerinə düşər ki, buta motivi dastanın E.Aslan variantında Mehriban Soltanın Lətif şahın soruşmasını alıb onunla görüşməsi və qoynuna məktub qoyması ilə gerçəkləşir. Əhliman Axundov variantına görə Mehriban Soltan Lətif şahın şəklini gördükdən sonra onlar bir-birlərinə aşiq olurlar. Əhməd Cəfəroğlu variantında isə hər iki qəhrəman yuxuda buta alır. Buta verilməsi ilə əlaqədar A.Kabaklı yazır ki, pirlər (müqəddəslər) “aşığa üç dolu eşq badəsi verər. Bunlardan biri Allah üçün... biri pirlər üçün... üçüncüsü də dünyada və axirətdə sevdasını çəkəcəyi gözəl bir qız üçündür. Pir ona sevcəyi dilbərini camalını da göstərir”. Dastanda həm Lətif şaha, həm də Telli Mehribana eyni vaxtda buta verilməsi epizodu bu cür təsvir olunur: “Telli Mehriban bir gecə öz otağında yatdığı yerdə yatağın içində yuxuda bir adam gəldi əlindən tutdu, yerində oturtdu. Əlində bir kuzə, bir dənə də stəkan. Kuzədən su tökdü stəkana. Telli Mehribana uzatdı dedi ki, bunu içəcəksən. Bizi yoxdan var eləyən allahın eşqinə. Aldı bu qız bu badəni içdi allahın eşqinə. Bir daha doldurdu. Dedi ki, bunu da içəcəksən qırxların, pirlərin, axır zaman peyğəmbərinin eşqinə. Aldı qız onu da içdi. Bir daha doldurdu. Dedi ki, bu badəni içəcəksən Yəmən padşahının oğlu Lətif şahın eşqinə. Elə eynilə Lətif şaha içirdi. Demə, bu adam Xızır əleyhissalammış. İki barmağını ayna elədi. Qızın camalını oğlana, oğlanın camalını da qıza göstərdi” [4, 20]. Buta aldıqdan sonra “üç yüz altmış damarı od tutub yanmağa başlayan” Telli Mehriban Lətif şahın, Lətif şah da onun eşqinə qeyri-adi keyfiyyətlər qazanır. Görkəmli folklorşünas M.H.Təhmasib dastan qəhrəmanlarının bir-birini yuxuda görərək aşiq olmalarını qədim ədəbi priyomlardan biri kimi səciyyələndirir. Buta verilməsi motivinə toxunan prof. H.İsmayılov bu məsələni bir qədər də dəqiqləşdirərək yazır ki, “dastanlarımızda geniş yayılmış “buta verilməsi”nə sadəcə bir priyom kimi yanaşmaq bəlkə də doğru olmazdı. Çünki burada əski köklərlə bağlılıq vardır. Elə buna

görə də buta almış qəhrəmanlar öz qeyri-adilikləri ilə seçilməyə başlayırlar”. “Lətif şah və Telli Mehriban” dastanında da bu motiv özünü qabarıq şəkildə göstərməkdədir. Əksər dastan qəhrəmanları kimi, Lətif şah da buta aldıqdan sonra qeyri-adi hallar keçirir, onun psixikasında dəyişikliklər baş verir, ən bacarıqlı həkimlər onun dərdinə çarə edə bilmirlər. Lakin onun dərdi, xəstəliyi maddi, fizioloji xəstəlik deyil. Bu, onun şüurunda, mənəviyyatında gedən mənəvi sarsıntı, başqa sözlə, mənəvi təkamül, intibahdır. Bu təkamül onu aşıqlıqdan aşıqlığa çatdırır. Bu, ürfani bir təkamüldür. Buna görə də heç kəs onun dərmini anlamadığı halda, iki yüz əlli yaşlı bir qarı Lətif şahın eşq sevdasına düşər olduğunu başa düşür. Həmin epizod dastanda bu cür verilir: “Dedi ki, bundan qoloyu (asanı) nə var. Bununku sevda şeiridi. Sazbənddən mənə bir üç telli saz gətirdin, indi mən bunu qaldırım. Sazı gətirdilər verdilər nənənin əlinə. Nənə sazın telinə toxundu barmağıynan. Necə ki, telin səsi çıxdısa, Lətif şah gözüni açdı, dedi: - Nənə, sənin o iman dağarcığına qurban olum. Bir o sazı mənə ver” [4, 31]. Göründüyü kimi, Lətif şahın buta alması onu aşıqə, aşıqlıyı isə aşığa çevirir. “Qurbani”, “Novruz”, “Şahzadə Əbülfəz” və s. dastanlarımızda da əsərin qəhrəmanları “buta alma” yuxusundan ayılan kimi, öz dərdlərini ancaq “bir başı nimçə, bir başı çömçə” ilə - sazla anlada bilirlər. “Novruz” dastanında nümunə üçün qeyd etdiyimiz motivə diqqət yetirsək, eyni mifoloji əhvalatın şahidi olarıq: “Novruz düz on bir gündən sonra özünə gəldi. Baxdı ki, atası, anası, qohum-əqrəbası - hamı onun başına yığılıb. Novruz dedi: - Mən dərdimi dilnən desəm, dilim yanar. Mənə bir saz gətirin” [1, 171].

Aydın görünür ki, dastan qəhrəmanlarının buta alması, aşıqlıyı və aşıqlığı təsəvvüfi düşüncədən, ilkin təsəvvürlərdən doğan bir zərurətdir. Bu zərurət qəhrəmanı ürfan yoluna aparır, bu yolda o, heç nədən, hətta ölümdən belə çəkinmir. Ona görə də Lətif şah “əcəl köynəyini geyər gəlirəm” - deyər bu yoldan çəkinməyəcəyini bildirir. Dastanda diqqəti çəkən maraqlı cəhətlərdən biri də əski türk düşüncəsi ilə müsəlman əxlaq normalarının, islami davranışların bir-biri ilə bağlılığıdır. Bəllidir ki, Lətif şah deryada gəzməyə çıxarkən fırtına qopur və onu fars padşahının ölkəsinə aparır. Padşahın qoşununu qırdığına, kürəkəni İsfəndiyar pəhləvanı öldürdüyünə görə Lətif şahı dar ağacından asarkən fars padşahının qızı Əsmər xanım (bəzi variantlarda Əsmə] onun gözəlliyinə vurulub Lətif şahı ölümdən xilas edir. Fikrimizcə, həmin məqama diqqət yetirib incələməyə ehtiyac vardır. Əsmər xanımın təkidinə baxmayaraq Lətif şah onunla evlənmək istəmir, çünki o, Telli Mehribana butalıdır, Lətif şahın çəkdiyi bütün əzab-əziyyətlər Telli Mehribana qovuşmaq, onun vüsəlinə çatmaq üçündür. Buna görə də Əsmər xanımın təklifinə belə cavab verir: “Tək mənə götürgünən Mehriban sultana cariyə olum” [4, 43]. Göründüyü kimi, Lətif şah sevgilisinə qovuşmaq üçün hər şeyə, hətta qul olmağa hazırdır. Əsirlikdən qurtarıdıqdan sonra Mehriban sultana yenidən qovuşan 232 Lətif şah uzun müddət mənəvi böhran keçirir, əsil həqiqəti açıb ona deyər bilmir. Yalnız Əsmər xanımdan gələn məktubu Telli Mehriban gizlicə oxuyub həqiqəti biləndən sonra Əsmərlə Lətif şahın evlənməsinə razılıq verir və Lətif şah böhrandan xilas olur. Diqqət edilsə, bu epizodda əski türk-oğuz ənənəsi ilə, müsəlman əxlaq davranışı arasındakı müəyyən ayrı-seçkilik təsəvvürü nəzərə çarpır. Buta alıb Mehriban xanımdan başqa heç kəsə evlənmək istəməyən, “bir müşgülün babalına batmışam” - deyən Lətif şah çətin bir vəziyyətdə qalmışdır: bir tərəfdən o, öz butasına sədaqətini göstərməlidir, digər tərəfdən isə Mehriban xanıma qovuşmaq üçün onu ölümdən xilas edən fars padşahının qızı Əsmərin şərtinə əməl etməlidir: Bir müşgülün babalına batmışam, Heç kimsə dərdimdən xəbərdar deyil. Pünhan-pünhan yar atəşi çəkirəm, Aça bilməm, söylənəcək sirr deyil. [4, 46] Bu çətin situasiyadan çıxış yolunu Telli Mehriban göstərir: Lətif şah Əsmər xanımla da evlənməlidir, çünki “iki şıkar bir igidə ar deyil”. Bu epizodda Lətif şahın qadına, öz sevgilisinə böyük sayğısı ilə yanaşı, həm də Mehriban xanımın alicənablığı, ailə münasibətlərində oynadığı rol, sədaqəti diqqəti çəkir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Bamsı Beyrək” boyunda da Bayburd qalasında on altı illik əsirlikdən düşmən qızının köməkliliyi ilə Bamsı Beyrəyin xilas olması təsvir olunur. Görünür ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı bu epizod sonralar bir sıra nağıl və dastanlarımıza transformasiya olunmuşdur. Düşmən qızının hami-xilaskar rolunda çıxış etməsi Bamsı Beyrəyin onunla evlənməsi şərti ilə gerçəkləşir. Maraqlıdır ki, “Lətif şah” dastanında da xilaskarlıq funksiyasını düşmən qızı Əsmər xanım yerinə yetirir. Ana kitabımızın Drezden nüsxəsinin sözü gedən boyunda dustaqlıqdan qurtarandan sonra Beyrəyin düşmən qızı ilə evlənməsinə dair simvolik, yaxud da real bir işarə yoxdur. O, Baybecanın qızı Banıççəklə evlənilir. Dastanın Vatikan nüsxəsində isə Beyrək düşmən qızını alır. “Lətif şah” dastanında isə (eləcə də dastanın digər variantlarında) Lətif şah yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Mehriban xanımdan başqa, düşmən qızı Əsmər xanımla da evlənilir. Aydın görünür ki, daha arxaik motiv dastanda müsəlman dünyagörüşü və şəriət qanunu əsasında yeni hüquqi funksiya qazanaraq özünün bədii-məntiqi həllini tapır. Telli Mehribanı zorla almaq istəyən fars padşahının qoşununa və məşhur pəhləvanı İsfəndiyara qalib gəldikdən sonra butasına qovuşsa da, o daha bir sınaqdan çıxmalı olur. Dənizdə fırtınaya düşən Lətif şah tutularaq fars padşahlığına gətirilir. Ölüm təhlükəsi ilə üzləşən qəhrəman qeyd etdiyimiz kimi, Əsmər xanımın yardımı ilə ölümdən xilas olur. Bundan sonrakı hadisələrin coğrafi arealı əks istiqamətdə - Fars padşahlığı - Hindistan - Yəmən istiqamətini əhatə edir. Lətif şahın dənizdə qərğ olması hadisəsini də təsadüfi saymaq olmaz. Fikrimizcə, su burada mifik səciyyə daşıyır. Bir çox nağıl, dastan və əfsanələrdə əsərin qəhrəmanının suda qərğ olması, yaxud sandığa qoyularaq suya atılması motivlərinə sıx-sıx rast gəlmək olur. Bizə elə gəlir ki, ağır situasiyalarda dastan qəhrəmanlarının suda qalması magik bir sınaqdır və bu magik sınaq bir qayda olaraq xoşbəxt sonluqla nəticələnir. Görünür ki, suyun həyatın başlanğıcı sayılması, ona inam bəslənməsi dastan yaradıcılığında bütün dövrlərdə aktual olmuşdur. Bu sakrallıq qeyd etdiyimiz dastanlarda öz izlərini bu və ya digər dərəcədə mühafizə etməkdədir. Xalqımızın, o cümlədən bir sıra dünya xalqlarının mifoloji düşüncəsində suyun kainatın yaradılışında, xaosun nizama salınmasında həlledici rola malik olduğu məlumdur. Bu baxımdan Lətif şahın günlərlə tək-tənha dənizdə qalması, su stixiyası vasitəsilə onun düşdüyü çətin situasiyanın düzənlənməsi prosesi mifoloji təsəvvürlərlə bağlıdır. Ümumiyyətlə, Aşıq Şenliyin “Lətif şah” dastanı “klassik dastançılıq ənənəsinin uğurlu davamıdır” [3, 200]. Dastanda həm qəhrəmanlıq, həm məhəbbət motivlərinin, həm real, həm də mifoloji hadisələrin milli-estetik harmoniyası Azərbaycan-türk dastançılığının Ağbaba-Çıldır aşıq mühitində özünəməxsus özəlliklərinin göstəricisidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dastanları. 5 cildə, I cild (tərtib edənlər M.H.Təhmasib, Ə.Axundov). Bakı: Lider-Nəşriyyat, 2005, 392 s.
2. İsmayılov H. Aşıq yaradıcılığı : mənşəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı: Elm, 2002, 312 s
3. Qasımlı M. Ozan-aşıq sənəti. Bakı: Uğur, 2007, 304 s.
4. Caferoğlu A. Doğu illerimiz ağızlarından toplanmalar. (Kars, Erzurum, Çoruh ilbaylıkları ağızları).Ankara:Ankara Universitesi Basımevi,1995, XXIV+296 s.

Xülasə

Aşıq Şenlik Borçalı, İrəvan aşıq mühitində çox sevilən sənətkar olmuşdur. Aşıq Şenliyin iri həcmli dastanı “Lətif şah” dastanıdır.Dastanın hər bir variantında azadlıq, humanizm ideyaları ön plana çəkilir. Məqalədə dastanın bir neçə səciyyəvi xüsusiyyətini qeyd etmişik.“Lətif şah” dastanının mövzusunun ustad sənətkar gerçək bir hadisədən götürülmüşdür. Biz də məqaləmizdə dastanın təhlilinə xüsusi yer ayırmışıq.

Açar sözlər: “Lətif şah”, dastan, aşıq, saz, Aşıq Şenlik, məhəbbət

“Latif Shah” epic of Ashiq Shenliy

Summary

Ashiq Şenlik Borchalı was a very popular artist in Yerevan's ashik environment. Ashiq Shenliyy's large-scale epic is "Latif Shah" epic. In each version of the epic, the ideas of freedom and humanism are brought to the fore. In the article, we have mentioned several characteristic features of the saga. The theme of the "Latif Shah" saga was taken by the master artist from a real event. We also devoted a special place to the analysis of the saga in our article.

Keywords: “Latif Shah”, epic, ashik, saz,

Эпос Ашика Шенлик "Ляtif Шах"

РЕЗЮМЕ

Ашик Шенлик Борчалы был очень популярным художником в среде ашиков Еревана. Масштабная эпопея Ашика Шенлия - это эпопея "Ляtif Шах". В каждой версии эпоса на первый план выдвигаются идеи свободы и гуманизма. В статье мы упомянули несколько характерных черт саги. Тема саги «Ляtif Шах» была взята мастером из реального события. Анализу саги мы также уделили особое место в нашей статье.

Ключевые слова: «Ляtif шах», эпос, любовь, музыка, любовь, торжество, любовь.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva